

Geçiş Dönemi Toplamları İçin Teorik Bir Çerçeve -I-

Toplumsal bilimlerle uğraşanları en çok ilgilendiren konulardan biri toplumların bir üretim tarzından ötekine geçiş sürecidir. Bugün ise, konunun iki açıdan ayrıca güncellik kazandığını görüyoruz: bir dizi ülke kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinden kapitalizme geçerken (az gelişmişler), bir başka dizi ülke ise kapitalizm ya da kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinden sosyalizme geçmekte (sosyalist blok). Devrimci politikalar doğru toplumsal analizlere dayandıkları ölçüde başarılı olduklarına göre, hem teorik olarak çok ilginç, hem de politik sonuçları çok önemli bir inceleme alanı var demektir elimizde. Bu çalışmaya başlarken amacım, az gelişmişliğin sistemli bir sınıflamasını yapmaktan öteye geçmeyen, daha çok taksonomik bir araştırma idi. Ancak, üzerinde çalıştığım alanın bakırlığı, beni daha genel-teorik bir yaklaşıma itti: kapitalist üretim tarzının evrensellik kazandığı anda (emperyalizm), kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin hâkim olduğu toplumların kapitalizme «geçiş» döneminin analizi. Çok önemli bir sorun olmasına rağmen, apayrı bir yaklaşımı gerektirdiği için, sosyalizme geçiş dönemini bütünüyle analizimin dışında tutmaya karar verdim. Dikkat edilirse, esas uğraşısı kapitalizm (ve ortaya çıkışı) olan Marx için bu sorun ikincil düzeyde kalmış ve böylece üstünde fazla durmamıştır. Daha sonraları Rosa Luxemburg, genişleyen üretim taslaklarını inceleyen soruna eğilmiş, fakat bunu kapitalist metropoller açısından, yani kapitalist kesimin yönünden yapmıştı. Lenin'in ünlü «Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi» adlı eseri, farklı bir içerik içinde de olsa, sorunun en ilginç araştırmalarından biridir.

Burada yapılmaya çalışılan, Marksist teoriyi uygulayarak, bu geçiş dönemini daha iyi anlamamıza yarayacak bir dizi (kavramsal) kategorinin geliştirilmesidir. Analizin bize Türkiye'yi hatırlatması, her şeyden önce analizin Türkiye'ye yönelik olması ve yazarın en iyi bildiği «az gelişmişlik» yapısının Türkiye olması ile açıklanabilir. Önce bir dizi tanımın üstünde duracağım. Karışıklık ve yanlış anlamaları engellemek için kullandığım kavramları mümkün olduğu ölçüde ayrıntılı ve açık olarak tanımlamaya çalıştım. İkinci bölümde, bir kapitalizm-öncesi üretim ilişkisi olarak küçük meta üretimi (ya da küçük üreticilik) inceleniyor. Üçüncü bölüm kapitalist dün-

ya düzeninin müdahale türleri ile (emperyalizm) ilgilenmekte. Dördüncü bölüm, bizzat «geçiş dönemi» alt-dönemlere bölmek, yani kapitalistleşme derecesini belirlemek için gerekli ölçütleri aramakta.

I. TANIMLAR

1) **Metodoloji.** Gerçek somut ile düşünülmüş somutu ayırdedebilmemiz, analizin sıhhati için hayattır. Gerçeğin daima çoklu belirlenmelerin karmaşık bir bütünü olduğunu, bizim bu karmaşıklığı, önce bazı belirlenmeleri soyutlayan (tecrid eden), daha sonra birleştiren (combinatoire), yani soyuttan somuta giden bir süreç içinde temellük ettiğimizi (bilgi olarak ürettiğimizi) kabul ediyoruz. Bu süreç içerisinde farklı soyutlama seviyelerine tekabül eden kavramsal yapıların eklemelenmesi ve tanınması (identification) zorunludur. Bu nedenle, önce tarihi maddeciliğin temel soyutlama düzeyleri (model) ile ilgili birkaç tanım vermek istiyoruz.

Üretim Tarzı. Üretim tarzı, bir toplumda (toplumlarda), insan-doğa ve insan-insan ilişkilerini düzenleyen çeşitli öğelerin karmaşık bir birleşimidir.¹ Bu öğeler, iktisadî, politik, ideolojik ve teorik gibi, farklı düzeyleri oluştururlar. Tarihi maddecilik bize bu düzeylerin de bir sınıflamasını yapmak imkânını vermektedir. Üretim ve dolaşım süreci ile doğrudan bağıntılı olan insan-insan ilişkilerinin bir üretim tarzının altyapısını oluşturduğunu söyleriz; yani üretim güçleri ve üretim ilişkileri. İnsanlar arasında doğrudan üretim ve dolaşım ile bağıntılı olmayan ilişkileri düzenleyen kurumlara ise (din, hukuk, devlet, ideoloji, vs.) üstyapı kurumları, ya da kısaca üstyapı deriz. Üretim tarzı, bizim toplumu anlamak için ürettiğimiz bir kavram, yani «model»dir. Somut tarihi oluşturan pek çok şartlardan somutlanmış (örneğin coğrafi koşullar, etnik yapı, göçler, vs.), toplum halinde yaşayan insanların sadece **tekrarlanan** insan ve doğa ilişkileri (yeniden-üretim) ele alınmıştır. Herhangi bir somut tarihi anda —diyelim ki 1976 yılında— herhangi bir somut toplumu —Türkiye Cumhuriyeti— temsil etmez. Üretim tarzı kavramı bir belirlenme kavramı ile beraberce ifade edilir: üretim güçlerinin belirli bir düzeyine belirli üretim ilişkileri tekabül eder, bu şekilde oluşan üstyapı da tüm

toplumsal üstyapıyı belirler. İnsanlık tarihinin geçirdiği üretim tarzları Marx ve Engels tarafından incelenmiştir: ilkel topluluk, Asya üretim tarzı, kölelik üretim tarzı, feodalite ve kapitalizm². Ayrıca, hiçbir zaman tek başına varolmamakla beraber bir üretim tarzının aslı öğelerini de taşıyan küçük meta üretimi ikincil (talî) bir üretim tarzı olarak kabul edilmiştir.

Toplumsal kuruluş: Somut bir an ve mekân-daki toplumu yukarıdaki kavramsal yapıdan ayırdetmemiz gerekmektedir. Artık ne coğrafi şartları soyutlayabiliriz (örneğin petrol), ne de etnik durumu (örneğin azınlıklar): model düzeyinde toplumsal bütün ifade eden üretim tarzı kavramına karşı somut (ve tarihi) toplumsal bütüne **toplumsal kuruluş** diyeceğiz. Toplumsal kuruluşun özelliği, aynı anda birden fazla üretim tarzının (üretim ilişkisinin) ve birden fazla üretim tarzına tekabül eden üstyapı kurumlarının onda eklemelenmiş olmasıdır. Dünü, bugünü ve yarın hakkındaki beklentileri, yani modelden farklı olarak, somut tarihi vardır. Üstelik daima başka toplumsal kuruluşlarla da ilişkilidir ve onlardan tecrid edilemez.

Hâkim üretim tarzı, üstyapının görece bağımsızlığı, üst-belirlenme gibi kavramlar bu yapının analizi amacı ile geliştirilmiştir: ancak hâkim olmayan üretim tarzları da varsa hâkim üretim tarzından, ancak altyapı ile üstyapı arasında tutarsızlık varsa üstyapının görece bağımsızlığından ve ancak altyapı dışında öğeler de toplumsal belirlenme sürecine etkili olabiliyorlarsa üst-belirlenmeden sözdebiliriz. Gerçek somut ile, bu somuta ulaşmak (onu anlamak) için ürettiğimiz bir yalıtma (tecrid) düzeyi olan «modeli» ayırdetmek, gerek bilim (tarihi maddecilik) ve gerek tarihçi için (ister tarihi yazsın, ister yapsın) çok önemlidir.

2) **Üretim ilişkileri.** Yukarıda, bir toplumsal kuruluşta birden fazla üretim tarzının var olabileceğini söylemiştik. Toplumsal bütün açısından önemli öğelerden biri, bu üretim tarzlarına tekabül eden üretim ilişkilerinin sıralanması (hierarchy) olacaktır. Sorun, özellikle toplumun bir üretim tarzının hâkimiyetinden öbürüne geçişi esnasında daha da önem kazanır.

Yaygınlık: bir üretim ilişkisinin yaygın olması, nicesel olarak belirli bir büyüklüğe sahip olmasını içerir. Örneğin Türkiye'de küçük meta üretiminin yaygın olmasından, nüfus içinde en büyük bölümü bu ilişkilerin oluşturduğunu anlayacağız. Dikkat edilirse, bu haliyle yaygınlık salt nicesel ve ampirik olarak gözleme elverişli bir kategoridir.

Belirleyicilik: farklı üretim ilişkilerine üretim güçlerinin farklı düzeyleri, yani farklı emek verimleri tekabül ettiğine göre, her ilişkinin sömüren sınıflara temin edebileceği artık-ürün (ya da artık-değer) de farklıdır. Bir üretim ilişkisinin toplam toplumsal artıdaki payı arttıkça belirleyiciliğinin de arttığını söyleyebiliriz. Dikkat edilirse, yaygın ilişkinin ille belirleyici olması gerekmez:

yaygın ilişki üretim güçlerinin çok düşük bir düzeyine tekabül ediyorsa, daha az yaygın olan başka bir üretim ilişkisi daha yüksek emek verimi sayesinde toplumsal artığın önemli bir kısmını üretebilir. Bu kategorinin de, yaygınlığa kıyasla ölçülmesi daha zor olmakla beraber, nicesel ve ampirik gözleme elverişli olduğu açıktır.

Hâkimiyet: bir üretim ilişkisinin hâkim üretim ilişkisi olmasını, siyasal iktidarın bu ilişkinin sömüren sınıflarında olması şeklinde tanımlayacağız. Hâkimiyet, nicesel bir kategoridir; üretim ilişkisinin başta siyasal iktidar (devlet) olmak üzere, öbür üstyapı kurumları üstündeki etki derecesini gösterir. Bir toplumsal kuruluşta, yaygın ilişkinin başka (örneğin küçük üreticilik), belirleyici ilişkinin başka (örneğin kapitalizm) ve hâkim ilişkinin başka (örneğin feodalite) olması mümkündür: böyle bir yapı toplumsal devrimin (burada burjuva demokratik) arifesini yaşıyor.

Şimdi, geçiş dönemi kavramını daha açık hale getiren bir tanımımız vardır (sorunu sadece kapitalizm-öncesi üretim tarzlarından kapitalist üretim tarzına geçiş açısından aldığımızı, sosyalizmin geçiş dönemi sorunları ile ilgilenmediğimizi tekrar hatırlatalım): kapitalizm-öncesi bir üretim ilişkisinin yaygın, belirleyici ya da hâkim olduğu bir toplumsal kuruluş geçiş döneminde. Aynı şekilde, kapitalist üretim ilişkilerinin yaygın, belirleyici ve hâkim oldukları toplum geçiş dönemini bitirmiştir; bunlara genellikle kapitalist üretim tarzının hâkim olduğu ya da kısaca kapitalist toplumlar diyoruz. Kapitalist toplumda dahi bazı kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin bulunabileceği (ancak, yaygın, belirleyici ya da hâkim ilişki olamayacakları) açıktır.

3) **Devlet.** Üretim ilişkilerinin sıralanışı ile ilgili çalışmalarımız bizi hâkimiyet kavramı nedeniyle siyasal iktidar ve öbür üstyapı kurumlarını analize sokmak zorunda bıraktı. Sömüren sınıflar-devlet ilişkileri model düzeyinde oldukça basittir. Üstün (emek verimi daha yüksek) üretim güçlerine tekabül eden üretim ilişkisi, uzun dönemde, önce belirleyici ilişki olur, sonra bu ilişkinin sömüren sınıfları devlete el koyarlar ve üstyapı kurumlarını kendi üretim ilişkilerinin yeniden-üretimi ile tutarlı hale getirirler³: üretim güçlerinin gelişme düzeyi toplumların nihai belirleyicisidir. Buradan, her sınıflı toplumda, devletin hâkim sınıfın aracı olduğu genel yargısına ulaşırız.

Ancak, geçiş dönemi toplumsal kuruluşları açısından yukarıdaki açıklamanın yetersiz, hattâ çevresel olduğu derhal görülür: bir sömüren sınıfın (üretim ilişkisini) öbür sömüren sınıflara kıyasla siyasal iktidarda daha etkili olduğunu nasıl belirleyeceğiz? Şu halde, birden fazla sömüren sınıfın var olduğu geçiş dönemi toplumlarında, bu sınıfların kendi aralarındaki ilişki (çatışma) bu sınıflar ile devlet ve öteki üstyapı kurumları arasındaki ilişkileri belirleyecektir. Sanıyorum ki, üstyapı kurumlarının ve devletin «gö-

rece otonomisi» şeklinde Marksist edebiyatta sık sık kullanılan kavram bu olgunun ifadesidir.

Şu ana kadar, toplumsal kuruluşu kendi içsel dinamiği açısından gördük. Halbuki, başta da söylediğimiz gibi, kapitalizmin dünya çapında hâkim üretim tarzı olduğu, üstelik bir kapitalizm-sonrası üretim tarzı alternatifinin (sosyalizm) de bulunduğu bir ortamda geçiş dönemi sözkonusudur. Bunun anlamı, somut bir toplumsal kuruluşun daha kapitalist üretim ilişkileri ortaya çıkmadan, kapitalizmin üst-yapısı ile karşılaşmasıdır: kapitalizme özgü bir ideoloji olan milliyetçiliğin, 20. yüzyılda tüm kapitalizm-öncesi toplumları etkilemesi gibi. Bütün bu unsurlar, devlet-sömür sınıflar karşılıklı-ilişkilerini karmaşıklaştırmakta ve model düzeyinde kurduğumuz basit özdeşlikleri bozmaktadır. İster sömüren sınıfların kendi aralarındaki, ister sömüren sınıfların tümü ya da bir kısmı ile uluslararası kapitalizm arasındaki çatışma sırasında, geçici bir süre için bile olsa ara tabakaların (örneğin sivil-asker bürokrasi) devleti ele geçirmeleri mümkün olabilecektir.

4) **İdeoloji.** İdeolojiyi, sınıfların insan-insan ilişkilerini, yani toplumu anlama şekli (algılama ya da bilinç de diyebiliriz) diye tanımlayacağım ve genellikle insanın nesne-nesne ilişkilerini (doğa) anlamasından (din ve bilim) ayırdedeceğim. Uzun dönemde (model düzeyinde) aralarında çok yakın bir belirleme ilişkisi olduğu açıktır: üretim güçlerinin gelişme düzeyi, aslında doğa hakkındaki bilgimizle özdeştir. Bu bilgi kendi içinde bütünleşmemişse (teori ya da bilim) bir dizi doğa-üstü hurafede sistemleşir (din). Bu sistem aynı anda o üretim güçlerine tekabül eden üretim ilişkileri aracılığı ile oluşan sınıfların kendilerini yeniden-üretmeleri ile tutarlı olur, yani ideoloji olarak belirlenir. Bilimin gelişmediği (kapitalizm-öncesi) toplumlarda dinin hem insan-insan hem de nesne-nesne ilişkilerini özümlemesinin nedeni budur. Kapitalizm ile birlikte, nesne-nesne ilişkileri bilim tarafından temellük edilince, üstyapı kurumu olarak uzunca bir süre yaşayabilmesine rağmen din önemini kaybeder ve bilim (nesne-nesne ilişkisinin algılanması) ve ideoloji (insan-insan ilişkisinin algılanması) birbirinden koparlar⁵.

Şu halde, birden fazla üretim ilişkisinin eklenildiği bir geçiş dönemi toplumsal kuruluşunda, bunların her birinin ideolojilerinin de eşanlı varolması sözkonusu olacaktır. Bunlardan, kapitalizm-öncesi ideolojilerin genellikle dinde özümlediğini ve dinin yukarıda açıklanan ikili özelliğinden dolayı hem sömürülen, hem de sömüren sınıflarca taşındığını biliyoruz. Bizim için ilginç olan, özellikle geçiş dönemi başlarında, yani kapitalist ilişkiler daha emeklerken, kapitalizmin ideolojisini hangi sınıfların taşıyacağıdır. Sanırım burada iki sınıfın altını çizebiliriz. Bunlardan ilki, kapitalizm-öncesi ilişkiler içinde kapitalizme en yakın olanlar, yani, kapitalist olmasa bile yoğun bir şekilde meta ilişkisi içinde olup P - M - P' dolaşımına giren sınıflardır (tüccar sermayesi)⁶.

Öbürüyse, üretim süreci içinde doğrudan yerleri olmadığı için kamu yönetiminde yerleşen (bürokrasi: asker ya da sivil) ve özellikle kapitalizmin üstyapı kurumları ile yoğun (kültürel) temasları olan aydınlardır⁷⁻⁸. Geçiş döneminin karmaşık çoklu (üst) belirlenme sürecinde, bu sınıfların tek başlarına, ya da çoğu kere bir koalisyon sonucu devleti ele geçirmeleri halinde şöyle bir çarpık yapı ortaya çıkar: o toplumsal kuruluşun nesnel koşullarına (üretim güçleri ve üretim ilişkileri) tekabül eden ideoloji tâbi, o toplumda nesnel koşulları olmayan ideoloji ise (kapitalizm) hâkim ideoloji olmuştur —kapitalsiz kapitalizm⁹. Geçiş dönemi toplumlarında altyapı değişmesinden önce üstyapıda (hukuk, laiklik, vs.) önemli değişmelerin olabilmesinin anahtarı bence burada yatar.

II. KÜÇÜK META ÜRETİMİ

Geçiş dönemi toplumsal kuruluşlarının belirlenme süreçlerinin ne kadar karmaşık olduğunu genel çizgileri ile gördük. Şimdi bu sürecin somut oluşum mekanizmalarını aramaya başlayabiliriz. Önce toplumun içsel dinamiğini tesbit maksadıyla varolan üretim ilişkilerini analiz etmemiz gerekecektir. Yaygın, belirleyici ve hâkim üretim ilişkilerinin niteliklerini geçiş toplumunun özgül koşullarında doğru saptamadıkça, toplumsal kuruluşu anlamamıza imkân yoktur. Sanırım tüm azgelişmiş ülkelerde, toplumsal analizlere tarım kesimi üretim ilişkileri ile başlanmasının nedeni budur.

Her toplumun kendi somut tarihi, kapitalizmle karşı karşıya geldiği gündeki yapısını belirlemiştir. Başlangıç noktamız dündür, zaten olup bitmiştir: bugünü belirleyerek. Kimi toplumlar için hâkim kapitalizm-öncesi üretim tarzı feodalite olur, öbürleri için Asya üretim tarzı, başkaları için küçük üreticilik, hattâ ilkel toplum. Türk tarımında en yaygın ilişki olduğu için¹⁰, küçük üreticilik benim açımdan kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin en ilginç olanı idi. Soruna bu açıdan bakınca daha pek çok azgelişmiş ve hattâ bir kısım gelişmiş ülkelerde bile tarım kesiminde küçük üreticiliğin yaygın olduğunu gördüm:

1) **Tanımı.** Nedir küçük meta üretimi ya da küçük üreticilik? Kullandığı toprak ve üretim araçlarının mülkiyetine sahip, fakat Mal-Para-Mal dolaşımı için meta üreten üreticilere «küçük üretici» diyoruz. Ayrıca bunların ücretli emek kullanmamaları da gerekmektedir. Zaten ücretli emeğin sistemli bir şekilde kullanılması M - P - M dolaşımını bozacak ve yerine P - M - P' sermaye dolaşımını getirecektir.

Bu tanımın iki temel ögesi şunlardır:

a) M - P - M dolaşımı için de olsa meta üretimi, yani üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan küçük üreticilerin kendi-kendine yeterli üretim yapmayıp, ürünlerinin hiç olmazsa bir kısmını pazarlamaları. Bu ürünler toplumsal bölüşüm sürecine mübadele aracılığı ile girdiklerine göre

meta niteliğini kazanmışlardır. Eğer birbirlerinden tamamen bağımsız, yani aralarında toplumsal işbölümü oluşmamış ve mübadele etmeyen (otarşik) üreticiler düşünürsek, bunlara «toplum» demek imkânının bile olmayacağı açıktır.

b) Tüketim amacıyla (ama mübadele değeri) meta üreten bağımsız üreticilerin oluşturduğu bir üretim ilişkisi, hâkim üretim ilişkisi olabilir mi? Bir başka söyleyişle, bir «küçük meta üretim tarzı» var mıdır? Genellikle bu soruya verilen cevap olumsuzdur: küçük üreticiliğin tabii bir üretim ilişkisi olduğu, bu nedenle bir üretim tarzı kabul edilemeyeceği söylenir. Bunu şu şekilde kanıtlayabiliriz: sadece küçük üreticilerden oluşan bir topluluk (toplum) düşünelim ve bu topluluğun kapitalizm-öncesi (tarımsal üretimin hâkim olduğu) bir dünyada kendisini yeniden-üretme imkânlarını arayalım. İki alternatif mümkündür. Birincisinde, çevrede yaşayan toplulukların hâkim sınıfları (feodal, Asya Üretim tarzı, vs.), bu topluluğun da artığını elde etmek üzere açtıkları savaşı kazanırlar ve toprak mülkiyeti o hâkim sınıfın eline geçer. İkincisinde, küçük üretici toplumun savaşta başarı kazanması bir yandan fütühat nedeniyle köleliği, öte yandan da askerlik mesleğinde kurumlaşmaya başlayan hâkim sınıfları oluşturur. Her iki halde de, küçük üreticiliğin kısa dönemde dahi kendini hâkim ilişki olarak yeniden-üretme ihtimali yoktur¹¹.

Bu nedenlerle, küçük üreticilik çoğu kere Marx'ın **Kapital**'in birinci cildi başlarında incelediği basit meta üretimi ile özdeş kabul edilir. Bence, bu yanlış bir tutumdur ve özellikle küçük üreticilikte sömürü kategorilerini anlamamızı engeller. Basit meta üretimi, Marx'ın metayı incelemek üzere kurduğu bir soyutlama (yalıtma) düzeyidir (model). Marx, üreticilerin tüketimlerini doğrudan kendi ürettikleri ürünlerle değil de bu ürünleri mübadele ederek (dolaşım süreci) sağladıkları bir dünyayı inceler. Bu amaçla, ürünlerin mübadele ilişkisi dışında hiçbir toplumsal ilişkinin taşıyıcısı olmadıkları (yani sömüren-sömürülen ilişkisinden soyutlanmış) bir kavramsal yapı kurar. Üreticilerin toprak ve üretim araçlarının mülkiyetine sahip oldukları ve mübadele değeri (yani mübadele aracılığı ile tüketim) için üretim yaptıkları basit meta üretimi bu soyutlama düzeyini yansıtır. Ancak, metanın salt meta olarak incelendiği bu kavramsal yapıda, mübadele- nin üreticiler arasında doğrudan yapılması zorunluluğu da vardır; aksi halde, metalar mübadele ilişkisi dışında üretici-aracı (tüccar) ilişkilerinin de taşıyıcısı olurlar¹². Halbuki, küçük meta üretimi, metanın salt meta olarak incelenmesini değil, toprak ve üretim araçlarının mülkiyetine sahip meta üreticilerinin kendi aralarındaki ve başka sınıflarla (tüccar sermayesi de dahil olmak üzere) olan ilişkilerini inceler; yani, amacı meta kavramının mübadele ilişkisi dışındaki ilişkilerini soyutlamak değil, tam tersine bu ilişkileri aramaktır.

2. **Kökenleri.** Küçük meta üretiminin bir

üretim ilişkisi olarak tarih içindeki yeri bizi pek ilgilendirmiyor. Biz, bu ilişkinin yaygın bir üretim ilişkisi olarak nasıl ortaya çıkmış olabileceğini kısaca araştıracağız. Bu amaçla, önce aslında özdeş olan iki öneri getirmek istiyorum.

1 — Bir toplumda küçük üreticiliğin yaygın bir üretim ilişkisi olması ancak kapitalizmin ya o toplumda ya da dünya çapında hâkim üretim tarzı oluşundan sonra mümkündür.

2 — Eğer bir toplumda küçük üreticilik yaygın ilişki ise, kapitalizm öncesi (feodalite, Asya üretim tarzı, ilkel topluluk, vs.) üretim tarzı mutlaka çözülmüştür.

Bu iki öneri, küçük meta üretiminin ancak ve ancak kapitalizme (ya da sosyalizme) geçiş döneminde yaygın bir ilişki olabileceğini söylüyor. İki önerinin de temelinde, tarıma dayalı asif toplum biçimlerinde (üretim tarzı), sömürünün «iktisat-dışı zor» ile yürütülmesi yatar. Küçük meta üretiminde sömürü, değerlendirme (fiyatlandırma) sürecinde gerçekleştiğine göre, bir toplumda «iktisat-dışı zor» hâkim sömürü mekanizması olduğu sürece küçük üreticilik yaygın üretim ilişkisi olamaz. Ne zaman ki «iktisat-dışı zor» toplumsal sömürünün asil unsuru olmak niteliğini kaybeder, yani sömürü «iktisadi» nitelik kazanır, ancak o zaman küçük meta üretimi yaygınlık kazanabilir¹³. Kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin çözülmesinin de iki durumda sözkonusu olduğunu biliyoruz. İlkinde, hepsi az çok aynı zamanda ve aynı üretim tarzından (feodalite) kapitalizme geçen Batı Avrupa¹⁴ ülkelerinde olduğu gibi, önce kapitalist ilişkilerin gelişmesi ve bunun sonucu oluşan burjuva devrimlerinin feodaliteyi yıkışı ile beraber küçük meta üretimi (her ülkenin kendi somut tarihi ve koşullarına göre) yaygınlık kazanmıştır. İkinci grupta ise kapitalist ilişkiler ülke içinde gelişmeden dünya kapitalizmi (emperyalizm) ile karşılaşan ve bu «dışsal dinamik» ile kapitalizm-öncesi üretim tarzları çözülen ülkeler vardır. Küçük meta üretiminin yaygın ve belirleyici üretim ilişkisi olabilmesinin önkoşullarını ararsak yukarıdaki iki ülke grubu arasındaki ayırım daha iyi ortaya çıkacaktır. Çünkü, küçük meta üretiminin belirleyici olması, kapitalist üretim ilişkilerinin o toplumsal kuruluşta daha yeterince gelişmemiş olduğunu gösterir: yeterince gelişmiş olsa idi o zaman kapitalist ilişkiler belirleyici üretim ilişkisi olurdu. Aynı anda, küçük meta üretimini yaygınlığı kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin hâkim olmadıklarını gösterdiğine göre, sözkonusu toplumda kapitalizm-öncesi üretim ilişkileri çözülmüş, fakat kapitalizm yeterince gelişmemiştir; bunun ise ancak ikinci grup ülkelerde mümkün olabileceğini biliyoruz¹⁵.

Dikkat edilirse, şu ana kadar yaptığımız analizde küçük meta üretiminin kökenini özgül bir kapitalizm-öncesi üretim tarzına bağlamadık, sadece yaygın ve belirleyici ilişki olabilmesi için gerekli (yeterli değil) koşulları aradık¹⁶. Kapitalizm-öncesi üretim tarzı feodalite, Asya üretim tarzı, hattâ ilkel kömün olabilir, buradaki analizi-

miz açısından önemli değildir. Ancak, somut bir ülke ve dönemi incelerken, özellikle üstyapıdaki kalıntıları bakımından eski üretim tarzının da etkilerinin saptanması gerekecektir.

3) Tüccar sermayesi. Şimdi de küçük üreticilikte sömürünün nasıl gerçekleştiğini arayalım. Mübadeleye girmediği sürece, küçük üreticinin iktisat-ı içi bir mekanizma ile sömürülmesine imkân olmadığı açıktır; ancak bu durumda zaten meta üretimi öncesine, artık-ürünün iktisat-dışı zor ile alındığı toplum türlerine geçmiş oluruz. Ürettiği ürünü mübadeleye sokan, yani dolaşım süreci içinde yerini alan küçük üreticileri de ikiye bölmemiz yararlı olacaktır. İlk grupta, aslında geçimlik üretim yapan, yani üretiminin önemli bir kısmını bizzat kendisi tüketmekle birlikte bir kısmını da pazarlayan üreticiler vardır. Bunlar, meta üretiminin tam yerleşmediği ve arızı unsurlar taşıdığı, yani meta üretimine geçişi tamamlamamış bir yapıyı aksettirirler (üretim, kullanım değeri için yapılmaktadır). İkinci grupta ise, doğrudan doğruya ve sadece piyasa için üretim yapan üreticiler vardır. Meta üretiminin tam olarak geliştiği ve kullanım değeri için değil de mübadele değeri için üretim yapanlar bu gruba oluştururlar.¹⁷

Meta üreten fakat üretim araçlarının mülkiyetine de sahip olan küçük üreticilerin hangi mekanizmalar aracılığı ile sömürüldüğü, hattâ sömürünün olup olmadığı tartışma konusudur. Burada, özellikle, yukarıda da değinildiği gibi, küçük üreticiliğin basit meta üretimi ile karıştırılmasının da etkisi büyük olmaktadır. Nitekim, küçük meta üreticilerinin sadece öbür küçük meta üreticileri ile doğrudan mübadelede buldukları bir dünyayı ele alarak, basit meta üretimine yaklaşabiliriz. Bu durumda mübadeleye katılanların tümü M-P-M dolaşım sürecinin olucaklardır. Genellikle tarımsal yerleşme biriminin (köy) kendi iç işbölümü ya da civardaki bir kent-sel yerleşme birimi (kasaba) ile olan işbölümünde bu türden mübadelelere raslanır. Mübadelenin her iki ucunda da tüketimin amaçlanması ve paranın sadece bir mübadele aracı olması, yani, P-M-P' dolaşımının olmayışı, mübadele sonucu ortaya çıkan nisbi fiyatların da metaların içinde cisimlenmiş emek miktarına orantılı olması, yani, aynen Marx'ın Kapital'in birinci cildi başlarında öngördüğü gibi, salt bir emek-değer teorisinin geçerli olmasını temin eder. Eğer herhangi bir kesim (buğday) malını emek-değerinden yukarı satabilirse, bazı kesimlerin de (örneğin nalbant) altında satmaları gerekecektir. Halbuki, bu durumda, ikinci kesimdeki üreticiler birinci kesime geçmekle reel gelirlerini artırabildikleri için bu kesimde arz daralacak ve denge tekrar emek-değerlerde kurulacaktır¹⁸. Bağımsız üreticiler arasında emek-değerlerde yapılan mübadelenin ise eşit mübadele olduğunu, yani bu durumda sömürünün olamayacağını biliyoruz.

Ancak, küçük üreticilerin kendi aralarında doğrudan mübadelesi, bunların toplam mübade-

lesinin sadece küçük bir kısmının oluşturur. Küçük üreticilerin mübadelelerinin önemli bir kısmı, ister öbür küçük üreticilerle, ister başka üretim biçimleri ile olsun, tüccarlar aracılığı ile gerçekleşirler. Şu halde, bizim için ilginç olan, tüccarın araya girdiği durumlarda mübadele değerinin nasıl belirleneceğidir.

Tüccar sermayesine kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinin çoğunda rastlanır. Nedir tüccarı feodal, Asya üretim tarzı, kölelik, vs. gibi farklı üretim tarzlarının hepsinde mevcut kılan özellikler? Tüccar, mübadelenin bir aracı, aletidir; yani, tüccar sermayesinin ön-koşulu daima mübadelenin o toplumsal kuruluşun yeniden-üretiminde sistematik bir şekilde varlığıdır: üreticiler ya da üreticiden artık-ürünü (dolaysız, ama farklı yollarla) alan sınıflar bu ürünleri doğrudan tükettikleri sürece tüccar sermayesi oluşamaz¹⁹. Satmak amacıyla satın almak, önceleri işbölümünün basit bir uzantısı olarak gözükür; mübadele, hiçbir şey üretmeyen, fakat mübadelede uzmanlaşmış kişileri gerektirir. Ancak, teknik işbölümünün bir parçası olarak başlayan bu süreç,²⁰ daha sonra toplumsal işbölümü niteliğini kazanır, yani, mübadelenin temel işlevlerini yükümlenenler ayrı bir sınıf olarak karşımıza çıkarlar. Bu geçişte, üretimin nesnel koşulları önemli bir rol oynarlar. Tüccar sermayesinin ön-koşulu olarak yukarıda sistematik bir mübadelenin gerekli olduğunu belirtmiştik. Ancak, bu, tüccar sınıfından söz etmemiz için yeterli değildir. Yeterli koşul, malların meta haline dönüşmesi, yani mübadelenin evrenleşmesidir. Meta üretiminin yaygınlaşmasıdır ki mübadele işlevini teknik işbölümünden çıkarıp toplumsal işbölümüne sokar.

Tüccar sermayesinin küçük üreticilerle olan ilişkisine geçmeden önce, dolaşım sürecindeki yerine bakalım. Tüccar piyasaya elinde belirli bir para ile (sermaye) çıkar, önce bunu metalara dönüştürür (satınalma) sonra da tekrar paraya (satma). Yani, Para-Mal-Para dolaşım sürecindedir. Bu bakımdan, kapitalist ile tüccar arasında fazla bir fark yoktur, ancak ilki satın aldığı metaları üretim sürecinde kullanarak başka metalar haline dönüştürürken ikincisi bu işleme girmez ve onları oldukları gibi satar²¹. Her ikisi için de bu süreç, başlangıçta yatırılan para sonunda elde edilenden küçükse, yani kâr elde edilmişse anlamlıdır. Başka bir söyleyişle, P-M-P' dolaşımında, P'nün P den büyük olması gerekecektir.

Kapitalistin tüm metaları değerinden alıp satmasına rağmen P ile P' arasındaki farkı, kullanım değeri mübadele değerinden daha büyük bir metayı, yani emek-gücünü, piyasada bulabilmesi ile elde ettiğini biliyoruz. Sorunumuz, emek satın almayı sadece mal alıp-satan tüccarın kârını nasıl elde ettiğidir. Marx, Kapital'in üçüncü cildinde (Part IV, ch. 16-18), kapitalist üretim tarzında tüccar sermayesini incelemiş ve tüccar kârının kökeninin kapitalist kesimde üretilen artık-değer olduğunu ve tüccarın kârının da

kâr hadlerinin eşitlenmesi ilkesine göre belirlendiğini göstermiştir. Ancak, meta üretiminin yaygınlaştığı, fakat kapitalist üretimin var olmadığı bir durumu incelememiş, bu durumda mübadelenin eşdeğerler arasında olmayacağına dair birkaç ipucu vermekle yetinmiştir²². Bu nedenle, bir yandan dolaşım sürecinin değer yaratmadığı yani kapitalist üretim tarzında ticaretin artık-değerin kaynağı olamayacağı kuralı, öte yandan da küçük üreticilikle basit meta üretiminin karıştırılması, tüccar sermayesinin içerdiği sömürünün sistematik bir incelenmesini geciktirmiştir.

4) Eşitsiz mübadele. Şimdi, sırasıyla şu iki soruya cevap vermeye çalışacağım. Önce, küçük üreticilerin tüccar aracılığı ile yaptıkları mübadelelerde sömürü mekanizmalarının neler olduğunu, sonra da sömürünün (ya da sömürü haddinin) nasıl belirlendiğini arayacağım. Yukarıda küçük üreticilerin kendi aralarındaki dolaysız mübadelede, mübadelenin her iki ucunda da M-P-M dolaşımının olduğunu ve metaların emek-değerlerinden alınıp-satıldığını, yani sömürünün olmadığını görmüştük. Tüccarın araya girmesi halinde, dolaşım sürecinin iki ucunda hâlâ M-P-M dolaşımı geçerli ise de, arada PMP' dolaşımı vardır. Bu durumu bir örnek üstünde düşünmemizde yarar olabilir. A ve B, topraklarının mülkiyetine sahip ve ücretli emek kullanmayan iki küçük üretici ailesi olsun. A ailesi buğday üretsin, B de tütün ve her ikisi de ürünlerinin tümünü tüccara satın gene aynı tüccardan ötekinin ürününü alsınlar²³. Yani, iki mal, iki üretici ve bir tüccardan oluşan bir modelimiz vardır. Ekonomide meta üretiminin yaygın olduğu ve sonuç olarak paranın yerleşmiş bir kurum olduğunu da varsayıyoruz. Bu modelde dört akım olacaktır. A üreticisi için:

$$\text{Buğday} \rightarrow \text{Para} \rightarrow \text{Tütün} \quad (M_1 - P_1 - m_2) \quad (1)$$

B üreticisi için :

$$\text{Tütün} \rightarrow \text{Para} \rightarrow \text{Buğday} \quad (M_2 - P_2 - m_1) \quad (2)$$

ve tüccar için :

$$\text{Para} \rightarrow \text{Buğday} \rightarrow \text{Para} \quad (P_1 - M_1 - P_2) \quad (3)$$

$$\text{Para} \rightarrow \text{Tütün} \rightarrow \text{Para} \quad (P_2 - M_2 - P_1) \quad (4)$$

söz konusudur. Tüccarın her iki akımda da kâr elde etmesi için (P-M-P'), (3)'den P₂'nin P₁'den büyük, (4)'den ise P₁'in P₂'den büyük olması gerektiğini görürüz. Bu ise imkânsızdır. Öte yandan, A üreticisi elde ettiği paranın tümü ile tütün, B üreticisi de buğday aldıklarına göre, A ve B'ye ödenen paranın da eşit olması gerekir (P₁=P₂). İlk bakışta çelişkili gibi duran bu durum bize tüccar sömürüsünün kökenini açıklayacaktır. Çözüm, tüccarın satın aldığı ve sattığı miktarların aynı olmayışıdır. Şöyle ki, tüccar önce P₁-M₁ dolaşımı ile M₁ miktarında buğdayı A'dan satın almakta, fakat bunun sadece M₁-S₁=m₁ miktarını m₁-P₂ olarak B'ye satmaktadır. Aynı şekilde, P₂-M₂ ile M₂ miktarın-

da tütün satın almakta ve M₂-S₂=m₂ miktarını m₂-P₁ dolaşımında A'ya satmaktadır. Dikkat edilirse, bu iki işlem sonunda tüccarın elinde S₁ miktarında buğday ve S₂ miktarında tütün kalmış, fakat tüccar koyduğu sermayenin tümünü (P₁ ve P₂) geriye almıştır. S₁ ve S₂ tüccar sermayesinin elde ettiği artık-üründür; artık-ürünü ister öbür tüccarlara, ister ekonomide varolan küçük üreticilik-dışı bir kesime ya da dış ülkelere satarak artık-değer (kâr) haline dönüştürebilir.

Soruna buğday ve tütünün mübadele değerleri açısından bakmaya çalışalım. Yukarıdaki modelde istikrarlı bir yeniden-üretim dengesinin olması için aşağıdaki iki koşul yeterli ve gereklidir:

1 — Metaların satınalma fiyatları da satış fiyatları da içlerinde cisimlenmiş emek miktarları ile oranlıdır.

2 — Her meta için tüccarın satınalma fiyatı tüccarın satış fiyatından küçüktür.

Bu iki koşul beraberce, hem her metanın emek-değeri ile orantılı fiyatlarda alınıp-satıldığını, hem tüccar sermayesinin eşitsiz mübadeleye girdiğini, hem de kesimlerarası artık-değer haddinin (sömürü haddinin) eşitlendiğini ifade etmektedirler. Aynen küçük üreticilerin dolaysız mübadelesinde olduğu gibi, burada da temel mekanizma kesimlerarası akışkanlıktır. Eğer iki malın satınalma fiyatları oranı emek-değerleri oranına eşit değilse, nisbi fiyatı yüksek olan malın üretimine geçmek küçük üreticiler için avantajlıdır. Aynı şeyi satış fiyatları için de söyleyebiliriz²⁴. Eğer bir malın satınalma nisbi fiyatı yüksek, satış nisbi fiyatı düşükse, bu durumda da tüccarların faaliyet alanlarını öteki mala kaydırmaları yoluyla öteki malın satınalma fiyatı yükselirken satış fiyatı da düşer. Meta fiyatları emek-değerlerle orantılı olunca, her mal için $\frac{S}{M}$ şeklinde tanımlayacağımız sömürü haddi de, ister satınalma fiyatları ile hesaplınsın, ister satış fiyatları ile, kesimler arasında eşitlenir:

$$\frac{S_1}{M_1} = \frac{S_2}{M_2} = \dots = \frac{S_n}{M_n}$$

Şu ana kadar yapılan analizde sadece sömürünün, eşitsiz mübadelele nedeniyle var olduğunu saptadığımızı, yoksa sömürü haddinin nasıl belirlendiği hakkında bir şey söylemediğimizi hatırlatalım. Bu çok önemli konuya geçmeden önce, küçük üreticilik-tüccar sermayesi ikilisinde sömürünün iktisat-ı içi fakat kapitalizm-dışı bir mekanizma ile gerçekleştiğine tekrar dikkati çekelim. İktisat-ı içi, çünkü, sömürü tarafların iktisat-dışı bir zor ögesi olmaksızın girdikleri bir mübadele sürecinde fiyatların (değerlendirme süreci) arkasına gizlenmektedir (Marx'ın dediği gibi, ticarî kâr yabancılaşma ile elde edilir). Kapitalizm-dışı, çünkü, kapitalizmde kapitalistin de-

netimi altındaki üretim (emek) sürecinde yaratılan artık-değer burada tüccarın tamamen kontrolü dışındaki küçük üreticilerce yaratılmaktadır.

5) Sömürü haddi. Tüccar sermayesinin eşitsiz mübadelede nasıl artık-değer elde ettiğini gördük. Acaba, sömürünün mutlak büyüklüğünü belirleyen bir dizi nesnel koşul bulabilir miyiz? Kapitalist üretim tarzında, sömürü haddinin emek-gücünün mübadele değeri tarafından, bu sonuncunun ise emekçilerin kendilerini yeniden-üretmeleri için gerekli toplumsal emek-zaman olarak belirlendiğini biliyoruz. Tüccar sermayesi emek-gücü satın almadığına göre, eşitsiz mübadelede eşitsizlik derecesi (yani sömürü haddi) nasıl belirlenir.

Bu soruya en sık verilen cevap, tüccarın, tekelci durumundan yararlanarak, metalleri en düşük fiyattan satın alıp en yüksek fiyattan satmasıdır²⁵. Meta üretiminin yaygınlık kazanmadığı, kullanım değeri için üretilen ürünün bir kısmının mübadelede girdiği dönemlerde tüccarın tekil (bireysel) olarak ele alınması ve her tüccarın kişisel becerisine göre kendi sömürü haddini belirlemesi kabul edilebilir. Nitekim, yukarıda Marx'dan yapılan alıntıda da, mübadelenin başlangıçta keyfi değerlerden yapıldığı ifade ediliyordu. Fakat, meta üretiminin yaygınlaştığı, yani üretimin mübadele değeri elde etmek için yapıldığı bir toplumda sömürü haddinin belirlenmesini tekil tüccarın tekellik derecesinde değil, o toplumun yeniden-üretim (yani sınıflaşma) sürecinde aramız gerekir. Tüccar sermayesinin kazançlar, meta üretiminin evrensellik kazanmasının tüccarın işlevini teknik işbölümünden çıkartıp toplumsal işbölümüne soktuğunu belirtmiştim. Yani, bu durumda, toplumsal yeniden-üretim sürecinin gerçekleşmesinde temel işlevleri yükümlendikleri içindir ki tüccarlar bir sınıf niteliğini alırlar. Şu halde, sömürü haddinin tekil tüccarın tekil üretici ile olan ilişkisi tarafından belirlenmesi sözkonusu olamaz: ancak tüccar sınıfının küçük üreticiler sınıfı ile karşılıklı sınıf ilişkileri sömürü haddini belirleyebilir. Soruna bu açıdan bakınca, dolaşım süreci bir takım insanların alışveriş yaptıkları bir düzey olmaktan çıkar, iki sınıfın kendilerini (ve temsil ettikleri üretim ilişkilerini) yeniden-üretmek için çatıştıkları bir alan olur. Artık, mübadele değerlerinin belirlenmesi üretim ilişkilerinin (ve sınıfların) yeniden-üretiminden bağımsız düşünülemez.

Şimdi sormamız gereken soru şudur: tüccar sermayesi, küçük üreticilerden meta mı satın alır, yoksa bu üreticilerin yeniden üretimlerini mi? Metayı, sadece içinde cisimlenmiş emekle ölçülen nicesel bir büyüklük olarak anladığımız sürece, bu soruya cevap veremeyiz. Halbuki, meta, aynı zamanda, sınıf ilişkilerinin taşıyıcısıdır. Şu halde, küçük üreticinin sattığı meta sadece onun cisimlenmiş emeği olarak nicesel bir büyüklük değil, aynı zamanda ticaret sermayesi ile ilişkilerini de taşıyan nitesel bir ilişkidir. Bu

durumda, tüccarın metalleri küçük üreticilerden satın alırken ödediği fiyat, küçük üreticinin kendisini yeniden-üretmesi için gerekli olan fiyattır. Bu ise, küçük üreticinin kendini yeniden-üretmesi için gerekli emek-zamana eşittir. Tüccarın satış fiyatı ise metallerin içinde cisimlenmiş emek-zamana eşit olacağına göre, aradaki fark ticaret sermayesinin kârını oluşturur²⁶. Bu şekilde, Marx'ın yukarıdaki alıntıda sözünü ettiği gibi, toplumsal yeniden-üretim nesnel koşulları mübadele değerlerindeki keyfiliği tüccar sermayesi lehine ortadan kaldırır²⁷.

6) Devlet. Şu ana kadar analizimizi belirli bir soyutlama düzeyinde yürüttük, örneğin küçük üretici-tüccar sermayesi ikilisinin bir toplumsal kuruluşta varolan başka üretim ilişkileri ile olan beraberliğini, ya da, daha da önemlisi, yaygın ilişkinin sömüren sınıfı ile devlet arasındaki ilişkileri aramadık. Bu kısımda da bu sorunları ele alacağız.

Yaygınlık ve belirleyicilik kategorilerinin nicesel olduklarını ve toplumsal yapının iktisadi düzeyinde doğrudan gözlenebileceklerini daha önce belirtmiş, bir üretim ilişkisinin hâkim üretim ilişkisi olmasının ise, o ilişkinin sömüren sınıflarının toplumda sınıfsal zor aracı olan politik iktidardaki etkinlikleri, yani bu aygıtı kendi amaçları için kullanabilmeleri ile saptanacağını, bunun ise nitesel bir kategori olduğunu söylemiştim (bak. I. 2). Hakimiyet kategorisinin temel özelliği (ve güçlüğü) üretim ilişkileri düzeyinde doğrudan gözlenememesidir. Böyle olunca, iktisadi belirlenme düzeyinden politik belirlenme düzeyine geçişi temin eden toplumsal mekanizmaların çok iyi incelenmesi gerekir. Ne yazık ki, Marksist sorunsalda bu konuda önemli bir boşluk vardır. Ya üretim (ve dolaşım) sürecinin sömüren sınıflarından (tüccar, feodal, büyük çiftçi, vs.) biri ya da tümü (yazarın politiko-stratejik görüşlerine bağlı olarak) **kendiliğinden** hâkim sınıf ya da hâkim sınıflar koalisyonu ilân edilmekte (ve geçiş dönemi toplumlarının en önemli özelliklerinden biri olan 'bürokrasi' bütünüyle ihmal edilmekte)²⁸, ya da politik karar verme mekanizmasında etkili olan kişilerin sınıfsal kökenlerine bakmak gibi hem yetersiz, hem de çoğu kere bizi yanlış sonuçlara götürececek bir yöntem seçilerek belirlenme **salt politik düzeye** atılmaktadır. Bunlardan, ilki, **kendiliğendencilik** üstüne fazla bir şey söylemeye gerek duymuyorum. İkincisi ise özellikle geçiş dönemi açısından önemli olan ideoloji-sınıf karşılıklı-ilişkilerini gözden kaçırdığı için, üretim (ve dolaşım) süreci içinde nesnel yerleri olan sınıflar bakımından çok vahim olmamakla beraber, özellikle üretim (ve dolaşım) süreci dışında yer alan «bürokrasinin» değerlendirilmesinde büyük hatalar yapabilmekte²⁹, yönetici kadrodaki «aydın-bürokrat» çoğunluğun (ve bunların politik düzeydeki ağırlıklarını) «bürokrasinin» kayıtsız şartsız hâkimiyeti olarak nitelendirebilmektedir. Her iki yöntem için de, temel sorun, iktisadi ve politik düzeyler arasın-

Birikim 13/28

da karşılıklı geçişlilik mekanizmalarının olmayışdır.

Ben, burada, sözkonusu mekanizmaların teorik bir incelemesini yapmak istemiyorum, sadece, **de facto** bu geçişliliği de içeren ve aynı zamanda bizim hâkimiyet kategorisini gözleyebilmemizi temin edecek bir ölçüt önereceğim. Bu ölçüt devletin iktisadi düzeye olan müdahalelerinin hangi sınıfın lehine işlediğini tesbit etmek, yani iktisat politikalarının ekonomi politiğini yapmaktır: toplumsal artık-değerin farklı sınıflar arasında paylaşılmasına devlet; 1) ne ölçüde, 2) hangi mekanizmaları kullanarak, 3) hangi sınıflar lehine müdahale etmektedir. İktisat politikalarının bölüşümsel etkilerini değerlendirerek bir toplumsal kuruluşta hâkim üretim ilişkilerini bulmak, zannedildiği kadar zor değildir³⁰.

Ancak, iktisat politikalarının değerlendirilmesine geçmeden önce, küçük üreticiliğin yaygın üretim ilişkisi olduğu bir toplumsal kuruluşta ki öbür üretim ilişkilerine değinmemiz ve devletin artık-değeri nasıl (ve nereden) elde ettiğini araştırmamız yararlı olacaktır. Küçük üretici-tüccar ikilisinin dışında kalan üretim ilişkilerinden bir kısmı, artık-ürünün iktisat-dışı zor ile alındığı, gerçek anlamda kapitalizm-öncesi ilişkiler olabilir (feodalite, aşiret, vs.). Ancak, II.2 de belirttiğimiz gibi, meta üretiminin yaygınlığı ile çelişen bu ilişkilerin toplumun belirlenmiş sürecinde fazla etkili olmadıklarını kolaylıkla söyleyebiliriz. Halbuki, meta üretimi ile bütünleşme, ama küçük üreticilikten farklı üretim ilişkilerini içeren büyük toprak sahipliği (büyük çiftçiler) sınırlam çok daha ilginç bir kategori oluştururlar. Bunların topraklarında ya ücretli emek kullanarak bir tür kapitalist çiftçilik yapmaları, ya da topraklarını kiraya vererek (ortakçılık) toprak rantı toplamaları mümkündür³¹.

Politik düzeyde etkinliği olabilecek bir başka zümre, daha önce de belirttiğimiz gibi (bak. I.4), iktidara ortak olabildikleri ölçüde sınıf niteliğini kazanan «aydınlar»dır³². Özellikle geçiş döneminin başlarında, yani işbölümünün gelişmediği ve üretimin büyük ölçüde tarıma dayandığı toplumlarda aydınların çok küçük bir kısmının üretim ve dolaşım sürecinde nesnel bir yerleri vardır: bunlar da gelirleri vasıflı üretken emeğe tekabül eden teknik elemanlar (mühendis, veteriner, vs.) olacaktır. Geri kalanlar ise, üretim ve dolaşım sürecinin tamamen dışında kalırlar (savunma, mülkiye, vs.): gelirlerinin kaynağı devlet tarafından toplanan artık-değerdir.

Geçiş dönemini bitirmiş (kapitalist) toplumlarda, yaygın ve belirleyici ilişki kendi ideolojisi ile beraber hâkim ilişki olunca, bürokrasinin gelirinin kaynağı da bu hâkim sınıfın devlete aktardığı artık-değerdir³³. Bence, geçiş dönemi sorunsalında bürokrasiye bu açıdan bakmak, yani bürokrasinin iktidara el koyma (sınıf olma) ölçütü olarak toplumsal artık-değerden bürokrasiye giden payın büyüklüğünü, bürokrasinin bu payı hangi sınıflardan aldığını ve ne ölçüde bağımsız

belirlediğini saptamak gerekir. Bu amaçla önce devlet gelirlerinin kökenine inelim ve bunları hangi sınıfların ve hangi mekanizmalarla ödediğini araştıralım.

Devlet gelirleri içinde iki kaleme öncelik tanıyacağım; sanırım geçiş dönemi toplumlarında devletin en önemli gelir kaynağı da bu iki tür vergiden biri (ya da beraberce ikisi) olmaktadır. Bunlardan ilki, doğrudan tarımsal üreticiden alınan vergi/rant, ikincisi ise dolaşım sürecinde metallerden alınan dolaylı vergilerdir. Devletin, tarım ürününün bir kısmını, toprak mülkiyeti devletin olmadığı halde vergi/rant olarak üreticiden alması, iktisat-dışı zor ile alınan artık-ürüne tipik bir örnektir³⁴. Artığın üretim sürecinden ve doğrudan alınması, meta üretiminin yeterince gelişmediğinin, varolan küçük üreticiliğin daha çok kullanım değeri için (geçimlik) üretim yaptığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Küçük üreticilerin sömürülmesi doğrudandır. Büyük toprak sahiplerinin de bu vergiyi ödemeleri, bürokrasinin belirli bir bağımsızlığı olduğunu gösterir. Büyük toprak sahipleri bu verginin kaldırılmasını isteyeceklerdir. Tüccar sermayesi için, bu şekilde alınan artık kendisinden alınmadığından rahatsız edici değildir. Ancak, bir yandan bu tür verginin varlığı devlet harcamalarının yüksek oluşunu temin ederek (artığın tüketimi) tüccarlara pazar sağlarken, öte yandan verginin aynen ya da nakden ödenmesine göre küçük üreticinin pazarladığı ürün miktarının azalması ya da artmasına bağlı olarak verginin lehinde ya da karşısında olabilir. Bu durumda, tarım üreticisinden alınan vergi/rantın kaldırılması, büyük toprak sahiplerinin siyasal iktidardaki etki derecesinin yükseldiğini gösterebilir.

Dolaşım sürecinde devletin metaller üstünden aldığı vergiler (dolaylı vergiler), tüccar sermayesi ile ilgili olarak anlatılan eşitsiz mübadelelerin bir başka türünü yaratır. Bu vergilerin genellikle talep elastiklikleri düşük zorunlu ihtiyaç maddelerine konması gerekliliği gibi vergi tekniği sorunlarının üstünde hiç durmuyorum. Bizim için ilginç olan, bu tür vergilerin artık-değeri dolaşım sürecinde toplayan tüccar sermayesi ile çatışması, yani, küçük üreticilerin sömürülme haddi sabit iken, devletin topladığı artık-değer yükselirken tüccar sermayesinin toplayacağı azalmasıdır³⁵. Buna karşılık, dolaylı vergilerden büyük toprak sahiplerinin daha az etkilenmeleri gerekir. Örneğin tarımsal ürün vergisinin kaldırılmasında, tüccar sınıfının bu olayı, dolaylı vergilerin artmaması koşulu ile desteklemelerini bekleyebiliriz. Yukarıdaki açıklamaların gösterdiği, küçük üreticiliğin yaygın ve belirleyici olduğu bir geçiş dönemi toplumunda, tüccar, büyük toprak sahibi ve bürokrasi arasında **daima** önemli bir menfaat çatışması olduğudur. Bu üç sınıfın toplam toplumsal artıktan aldıkları payı bilmeden hangisinin hâkim sınıf olduğunu söylememiz çok zordur³⁶.

Birikim 13/29

7. Döviz kuru ve dış ticaret politikası. Tüccar sermayesini incelerken sadece küçük üreticilerin kendi aralarındaki mübadeleye (iç ticaret) değindik, geçiş dönemi toplumlari açısından nitesel önemi belki de daha büyük olan ülkelerarası mübadeleye (dış ticaret) hiç girmedik. Küçük üreticilerin kendi aralarındaki (dolaylı da olsa) mübadelesinde, her iki uçta da tarım ve diğer zanaatçı ürünler yer alır; sanayi ürünleri ise ancak kapitalizmle yapılan mübadele ile elde edilebilir. Geçiş döneminin özellikle başlangıcında, ülke içinde kapitalist kesim (sanayi) daha emeklerken, sanayi ürünlerinin adeta tümünün yurt dışından geleceğini kabul edebiliriz. Bu durumda, dış ticaret, tarım ürünlerinin sanayi ürünlerine dönüştürülmesi mekanizmasını oluşturur:

Tarım ürünü → dış ticaret → sanayi ürünü
(meta üretimi) (kapitalist meta üretimi)

Dış ticaretin analize dahil edilmesi ile, iki ayrı ilişkinin incelenmesi gerekecektir. Bunlardan ilki, kapitalist ülkelerle geçiş dönemi toplumlari arasındaki ilişkiler dizisidir (emperyalizm). Bu konuyu ayrı bir bölüm olarak ele alacağımızdan (üçüncü bölüm), burada hiç değinmeyeceğiz. İkincisi ise, dış ticaretin ülke-içi sınıf yapısına olan etkileridir. Hangi dış ticaret politikalarının hangi sınıflar lehine işlediğini belirlememiz, sınıfsal yapıyı anlamamızda çok yararlı olabilir.

Dış ticaret, ülke-içi değerlendirme (fiyatlandırma) sürecine yeni bir fiyat ekler; döviz kuru. Ülke-içi fiyatlardan (değerler), bir başka ülkenin fiyatlarına geçişin doğrudan olamayacağı, arada o ülke parasının diğer ülke parasını satın alma gücünün bilinmesi gerektiği açıktır. İşte, bir ülke parasının bütün diğer ülkeler paraları ile mübadele haddine (trade-off) döviz kuru diyoruz. Ekonomi politığının döviz kuru üstünde ayrıntılı bir şekilde durduğunu, yani bu konuda geniş bir yazın olduğunu söylemek mümkün değildir³⁷. Bunda, özellikle 19. yüzyılda döviz kurunun kıymetli maddelere dayanan ve serbestçe işleyen bir piyasa mekanizması tarafından belirlenmesinin etkisinin çok büyük olduğu kanısındayım.

Önce, bir nisbi fiyat olarak döviz kurunun nasıl işlediğini inceleyelim. İki ülke alıyorum; Türkiye ve İngiltere. Bu iki ülkede, bir meta üretilmekte (buğday ve şeker) ve aşağıdaki fiyatlarda satılmaktadır.³⁸

		Türkiye	İngiltere
Şeker	(1 kg)	6 TL.	0.16 £
Buğday	(1 kg)	2 TL.	0.08 £

Görüldüğü gibi, Türkiye'de, 1 kg şeker = 3 kg buğday; İngiltere'de ise, 1 kg şeker = 2 kg buğday bize nisbi fiyatları vermektedir. İki ülke aralarında mübadeleye girmedikleri sürece, bu fiyatlar yeterlidir. Ancak, dış ticaret için Türkiye'de 1 kg buğday satın almak için ödenen para

ile İngiltere'de ne kadar buğday satın alınabileceğinin bilinmesi gerekir: döviz kuruna ihtiyaç vardır. Şimdi, £ 1 = 20 TL döviz kurunda duruma bakalım.

	£ Fiyatlar		TL Fiyatlar	
	Türkiye	İngiltere	Türkiye	İngiltere
Şeker	0.30	0.16	6.00	3.20
Buğday	0.10	0.08	2.00	1.60

Bu döviz kurunda, hem buğday hem de şeker İngiltere'de Türkiye'den daha ucuzdur. İki ülke arasında fiyatların karşılaştırılabilmesi için hem nisbi (ve mutlak) fiyatların, hem de mutlak fiyatlar oranının bilinmesi gerektiğini bu şekilde görüyoruz. Eğer £ 1 = 30 TL dersek;

	£ Fiyatlar		TL Fiyatlar	
	Türkiye	İngiltere	Türkiye	İngiltere
Şeker	0.20	0.16	6.00	4.80
Buğday	0.10	0.08	2.00	1.60

elde edilir. Bu döviz kurunda buğday Türkiye'de şeker İngiltere'de daha ucuzdur. £ 1 = 50 TL için ise;

	£ Fiyatlar		TL Fiyatlar	
	Türkiye	İngiltere	Türkiye	İngiltere
Şeker	0.12	0.16	6.00	8.00
Buğday	0.04	0.08	2.00	4.00

buğday ve şeker Türkiye'de daha ucuzdur. İlk örnekte Türkiye'nin mal ihracatında büyük zorluklar olacağı, ikinci örnekte buğdayı nisbeten kolay ihraç edebileceği, üçüncü örnekte ise her iki mal ihracatının mümkün olduğu açıktır.

Nitekim, genellikle dış ticaret teorisinde kabul edilen, döviz kurunun bir ülkenin ihracat ve ithalatını eşitleyen fiyat olduğudur³⁹. Bu analizin temel varsayımı da, ithalat ve ihracata gümrük vergileri dışında kısıtlamalar konmadığıdır. Geçiş dönemi toplumlarının temel özelliklerinden birinin de dış ticarete konan tahditler olduğunu biliyoruz: öyle ki, döviz kurunun şu ya da bu piyasa mekanizması ile hiç bir ilişkisi kalmamış ve bütününü bir iktisat politikası aleti olarak devlet tarafından belirlenmeye başlamıştır. Devletin bu müdahalesini, bazı gözlenebilir kategoriler aracılığı ile sınıflararası çelişkileri anlamamızda kullanabiliriz.

Bu amaçla önce bazı tanımlar yapmak istiyorum. Döviz kurunun ihracat ve ithalata kısıtlama konmaksızın serbest piyasada belirlenen fiyatına **hakiki değer** (par value) diyoruz. Döviz kuru bu değer altında ise **düşükdeğerli** (undervalued), üstünde ise **aşırıdeğerli** (overvalued) olacaktır⁴⁰. Düşükdeğerli bir kurda, ihracat ithalattan fazla olacak veya altın ve döviz rezervleri ya da ülke dışına sermaye ihracı artacaktır. Aynı şekilde, aşırı değerlendirilmiş bir kurda, ithalat ihracattan fazla büyük olacak, bu ise, uzun dö-

nemde **mutlaka** ithalata bazı fizik kısıtlamalar konmasını (kotalar, ithalat yasakları, v.s.) gerektirecektir.

Şimdi, döviz kurunun hakiki değerinde belirlendiği bir ülkede bu kurun düşürüldüğünü, yani devalüasyon yapıldığını kabul edelim. Ülkede, diğer şartlar veri iken, ihraç edilebilir ürünlere dış talep artacak ve bu malların fiyatlarının yükselmesi ile beraber ihracatçı kesimlerin gelirleri de yükselecektir. Tarım ürünlerinin fiyatlarının yükselmesi, başta büyük toprak sahipleri ve ihracatçı tüccarların gelirlerini arttırmıştır. Aynı anda, ithal mallarının fiyatlarının yükselişi bunları etkilemeyecektir. Küçük üreticiler de, tüccar sermayesi ile aralarındaki çelişkiyi çözebildikleri, yani bu konjonktürden yararlanarak sömürü haddini düşürebildikleri oranda bu durumdan faydalanabilirler; aksi halde, ek artık-değerin tümüne ihracatçı tüccar el koyacaktır. İthalatçı tüccar ve bürokrasi için ise durum tam tersinedir. İthalatın daralması ve aynı anda ülke içinde tüm metallerin fiyatlarının yükselmesi ithalatçı tüccarın reel gelirini düşürür. Aynı şey bürokrasi için söz konusudur: nakdi geliri sabit iken hem tarım mallarının hem de ithal edilen malların fiyatları yükseldiğinde reel geliri düşmüştür⁴¹. Şu halde, paranın dış değerinin düşürülmesi, artık-değerin ihracatçı kesimler lehine (ihracatçı tüccar ve büyük toprak sahipleri) ve ithalatçı kesimler aleyhine (ithalatçı tüccar ve bürokrasi) bir yeniden-dağılıma sebep olur. Aynı analizi aşırı değerli döviz kuru içinde yapabiliriz. Döviz kuru yükselince (revalüasyon), ihraç eden kesimlerin gelirleri düşecektir. Buna karşılık, özellikle ithalatçı tüccarın gelirinde önemli bir artış bekleyebiliriz. Aşırıdeğerli bir kur ile ihracatın ithalattan düşük olması eninde sonunda yoğun ithalat kısıtlamalarını getirir. Bu durumda ise, talebi yüksek malları düşük fiyattan (ve az miktarda) ithal eden ithalatçı tüccarın büyük bir rant toplaması, malları ithalat fiyatının çok üstünde satılabilmesi (karaborsa) mümkündür. Bürokrasinin kazancı, tarım ürünleri fiyatları sabit kalırken, ithal edilen malların fiyatlarındaki düşüştedir; ancak, bunun da, ithal kısıtlamaları ile beraber ithalatçı tüccar tarafından elkonduğu için geçici olduğunu unutmamak gerekir. Açıkça görüldüğü gibi, aşırıdeğerlenmiş bir döviz kuru, ihracatçı kesimlerden (ihracatçı tüccar ve büyük toprak sahibi) ithalatçı kesimlere (ithalatçı tüccar ve bürokrasi) artık-değer transferini mümkün kılmaktadır. Masum, hatta sınıf ideolojileri içinde ülke ekonomisi için **yararlı** gibi gösterilebilen politikaların altında nasıl artık-değerin sınıflar arasında bölüşülmesinin yattığını ve tüccar sermayesi, büyük toprak sahipleri ve bürokrasi arasındaki çatışmasının uyumsuzluğunun bir başka örneğini bu şekilde gördük.

8. Kredi mekanizmaları. Tüccar sermayesini incelerken, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında yoğun olarak raslanan tefeciliğe değinmedik. Tefecilik en ilkel kredi kurumudur ve bu toplumlarda tüccar sermayesi ile birlikte tek sermaye

ilişkilerini oluşturur. Ancak, tefecilikle tüccar sermayesi arasındaki önemli bir farka değinmekte yarar var. Tüccar sermayesi için mübadelelerin varlığı ön-şart, evrenselliği ise gelişme şartıdır: Tüccar sermayesinin gücü ile toplumsal yeniden-üretim sürecinde dolaşımın yeri arasında yakın bir beraberlik söz konusudur. Tefecilikte ise bunun tam tersi geçerlidir: dolaşım (meta üretimi) yaygınlaştıkça, tefeci sömürüsü önemini kaybeder⁴². Çünkü, tefeci sömürüsünün özelliği, borçlananın bu parayı P-M-P' sürecinde kâr elde etmek için yatırmaması, tüketim ihtiyaçları için kullanmasıdır. Doğaldır ki, bir kapitalizm-öncesi üretim tarzında (örneğin feodalite), hem sömüren hem de sömürülen sınıfların tefeci ile borç ilişkilerine girmeleri mümkündür.

Küçük üreticilik açısından tefeciliğin iki özelliğini vurgulamak istiyorum. Bunlardan ilki, yoğun tefeci sömürüsünün varlığında, küçük üreticiliğin kendisini uzun-dönemde yeniden-üretim imkânının olmayışdır: tefeci sermaye, kendisine borçlanan küçük üreticilerin topraklarına el koyarak büyük toprak sahipliğine dönüşür. İkincisi, belki de geçiş dönemi toplumlari açısından daha önemli olabilir: tüccar sermayesi ile tefeciliğin birleşmesi. Tüccarın ürünü satın aldığı üreticinin aynı anda kredi kaynağı olması, II.5'de açıklanan sınıfsal bağımlılığı güçlendirecektir. Ancak, bu haliyle, geleneksel tefecilik söz konusu değildir; küçük üretici meta ürettiği ölçüde, tüccar sermayesinin bir alt-kategorisi olarak tefecilikle karşı karşıya gelmektedir⁴³.

Geniş anlamı ile kredi mekanizması meta ve sermaye ilişkileri ile beraber gelişmiştir. Kredi mekanizması, P-M-P' dolaşımında, paranın daha fazla para yaratması (kâr) sürecinde, artık-değeri elde edenler ile artık-değeri yatırarak yeniden üretim (ve dolaşım) sürecine sokacak kişilerin aynı kişiler olmayışından doğmuştur. Örneğin kapitalist üretim tarzında, toplam sermaye stoklarına oranla artık-değer elde eden kapitalistler (kâr hadlerinin eşitlenmesi), içinde buldukları kesimdeki rekabet derecesi, teknolojik gelişme, v.s.'ye bağlı olarak yatırılmak üzere artık-değer talep ederler. Bankacılık ve kredi mekanizması (malî sermaye), bu uyumluluğu sağlar. Artık-değeri tasarruf edenler ve yatırımlar aynı sınıfa mensup olduklarından, faiz haddinin getirdiği artık transferi bir **sınıf-içi** artık-değer bölüşümüdür: bu nedenle faiz haddinin piyasa mekanizması tarafından (devletin müdahalesi olmaksızın) belirlenmesi arzulanır. Geçiş dönemi toplumlari açısından, önce aranması gereken husus, faiz haddi mekanizmasının ne ölçüde sınıflar-arası bir artık-değer aktarması olduğudur; bu takdirde tasarruf eden ve borçlanan sınıflar arasında önemli bir menfaat çatışması vardır. Devletin kredi ve faiz haddine müdahalelerini gözleyebildiğimize göre, gene **de facto**, hangi sınıf lehine müdahale ettiğini de belirlemiş oluruz.

Burada, şu ana kadar analize kattığımız üç sömüren sınıfa (tüccar sermayesi, bürokrasi,

büyük toprak sahipliği), bir dördüncüyü, bankacılık sistemi çerçevesinde oluşan malî sermayeyi ekleyebiliriz. İncelediğimiz geçiş dönemi toplumlarında, kapitalist üretim daha ortaya çıkmadan, gelişmiş ülkelerdekini andıran bir bankacılık sisteminin kurulabileceğini biliyoruz. Bu sistem de, kaçınılmaz olarak, diğer üç sömüren sınıfla menfaatleri çatışan malî sermayeyi yaratır. Bir an için bürokrasiyi unutarak, diğer sınıfların karşılıklı ilişkilerine bakalım. Eğer, büyük toprak sahipleri tasarruf eden, tüccarlar da yatıran (borç alan) sınıfsa, şu durum ortaya çıkar: toprak sahipleri tasarrufa ödenen faizin yüksek, tüccarlar kredi faizinin düşük, malî sermaye ise ilkinin düşük ikincisinin yüksek olmasını isteyecektir. Ayrıca, tasarruf eden ve borçlanan sınıfların para politikası açısından da tutumları farklıdır; ilki gevşek bir para politikası ve yüksek enflasyon hızı, ikincisi ise sıkı bir para politikası ve düşük bir enflasyon hızı arzular¹⁴.

A priori, bir toplumsal kuruluşta hangi sınıfların tasarruf eden, hangilerinin borçlanan sınıflar olduğunu söyleyemeyiz. Ancak, yukarıda açıklanan mekanizmadan daha da ilginç bir yapı, toplumda kimse tasarruf etmezken, devletin para politikası aracılığı ile kredi yaratarak bunu belirli sınıflara, zümrelere, hatta kişilere aktarmasıdır. Artık-değeri elde eden sınıfların bunu tamamen tüketmeleri, buna karşılık artık-değeri yatıracak sınıfların (tüccar sermayesi ve kapitalistler) çok cılız olmaları¹⁵, burjuva ideolojisini benimsemiş devleti (bürokrasi), kredi kurumlarını sermayedar yaratmak için kullanmaya itebilir. Bu tür bir müdahaleye sınıfların gösterecekleri tepki, kredi genişlemesinin sebep olduğu enflasyonun ne ölçüde kendileri için zararlı olduğuna ya da kandan bağlıdır.

9. Devletçilik. Bu bölümde son olarak bir iktisat politikası olan devletçiliğin sınıfsal sonuçlarına değinmek istiyorum. Türkiye'de en çok tartışılan konulardan biri olduğu ve elimizde ayrıntılı incelemeleri bulunduğu için¹⁶, devletçilikle ilgili birkaç öneri getirmekle yetineceğim.

Devletçiliğin iki amacı olabilir; ya sosyalizme geçiş döneminin bir başlangıç noktasıdır, ya da kapitalizme geçiş döneminin bir iktisat politikası. Bunlardan ilkinin, yani sosyalizme geçişin teorik sorunlarını tümüyle analizimiz dışında tuttuğumuza göre, bizi ilgilendiren ikinci tür devletçiliktir¹⁷. Şimdi, şu soruyu soralım: Bir geniş dönemi toplumsal kuruluşunda devletçiliğin ortaya çıkışı, o kuruluşun sınıfsal yapısı hakkında bir ip-

ucu olabilir mi? Bence, evet; devletçiliğin ortaya çıkışı, tarım kesiminde artığın temerküz ettiği bir sınıfın mevcut olmadığına bir delildir. Eğer böyle bir sınıf varsa (örneğin feodalite), «özel teşebbüsün yapamadığı yatırımları devletin yapması»na gerek yoktur; artığı toplayan sınıf süratle bu artığı sanayi yatırımlarına dönüştürebilir¹⁸. Şu halde, devletçilik, tarım kesiminde küçük üreticiliğin yaygın ve belirleyici ilişki olduğunun **de facto** bir isbatıdır. İkinci önerim devletçiliğin finansmanı ile ilgili. Sınıfların devletçiliğe karşı tutumlarının önemli belirleyicilerinden biri, devlet yatırımlarının finansmanının hangi sınıfa yansıtacağıdır. Yukarıda (II.6), devlet gelirlerini incelerken gördüğümüz gibi, tarım kesiminden alınan vergi/rant kaldırılmışsa, tüccarların devlet harcamalarındaki her türlü artışa karşı çıkmaları kendi sınıf menfaatleri ile tutarlıdır. Bu durumda, uzun dönemde kapitalist kesime sağlayacağı avantajlar ne olursa olsun, tüccar sermayesi devletçiliğe karşı çıkacaktır. Büyük toprak sahipleri ve küçük üreticilerin tutumu ise, devletçiliğin ne ölçüde tarım kesiminden devlete doğrudan artık-değer transferini yoğunlaştırdığına bağlıdır. Yani, devletçiliğin büyük toprak sahipleri ve tüccar sermayesi lehine bir müdahale olduğunu söyleyemeyiz. Üçüncü önerim bürokrasi üstüne. Devletçiliğin mevcudiyeti, bürokrasinin taşıyıcısı olduğu kapitalist (burjuva) ideolojisinin kendisine tanıdığı çerçeve içindeki bağımsızlığının bir ölçütüdür¹⁹. Bu bağımsızlığıdır ki, kendisine toplumdaki diğer sömüren sınıflara rağmen²⁰, kapitalizmi geliştirme **misyonunu** gerçekleştirme imkânını verir.

Son olarak, devletçiliğin süregelmesinin toplumsal sömürü mekanizmaları üstündeki etkilerine kısaca değinmek istiyorum. Üretken emek kullanan devlet kesiminin varlığı, bu kesimde üretilen artık-değerin ne olacağı sorusunu ortaya çıkarır. Artık-değere devletin tamamen elkoyması mümkün olabileceği gibi, ürünleri değerinin altında satarak, nihai malsa tüccara, ara ve yatırım malı ise kapitaliste aktarabilir²¹. Bunun anlamı ise, özellikle geniş döneminin ileri safhalarında, devlet kesiminde üretilip dolaşım sürecinde diğer sınıfların el koyabilecekleri bir artık-değerin mevcut bulunmasıdır. Bu şekilde, dolaşım sürecinde, kâr hadlerinin eşitlenmesi dışında bir artık-değer transferinin mümkün olabilmesi, sınıfların devletteki etkinliklerini artırma çabalarını yoğunlaştırırken, toplumsal kuruluşun uzun-dönemde dahi Batı-benzeri bir kapitalist topluma geçişini (kapitalizm-içi sömürü) nitesel olarak engeller.²²

Sist Üretim Tarzı Kavramı, Devlet ve Artık-değer» (İktisat Fakültesi yayını, İstanbul 1971) adlı eserinde geleneksel tanım kullanılmaktadır; çok yararlandığımız bu kitabı okuyucuya salık veririz. Bizim ta-

minimizin bir benzeri N. Poulantzas, «Pouvoir politique et Classes Sociales» (Maspéro, Paris 1975) s. 8-9'da bulunabilir.

² Bu üretim tarzlarının birbirlerini ille yukarıdaki sıra içinde izlemeleri gerekmez; toplumların gelişme kanunları çok-doğrusal olabilir.

³ Zaman içinde sıralanış değişebilir, yani öbür üst-yapı kurumlarındaki değişmeler iktidarın el değiştirmesinden, hattâ ilişkinin belirleyici oluşundan bile önce başlayabilir.

⁴ Bu sonucunu da homojen değil, çoklu-belirlenmelerin bir sonucu (heterojen) görmekte yarar var.

⁵ Marksist öğretinin iki temel ögesi burada ortaya çıkmakta: birincisi, insan-insan ilişkilerini sistematik bir araştırmaya tutarak (teori) sınıf ideolojisinden bilime geçişi temin etmesi; ikincisi ise bu bilimde toplumsal kuruluşun nihai belirleyicisinin insanın doğa hakkındaki bilgi düzeyi olması.

⁶ Bunlar, ihracat ve ithalât işlemleri aracılığı ile mutlaka kapitalizm ile ilişki kurmuşlardır.

⁷ Aydınlarla sınıf dememiz yadırganacaktır. Gerçekten üretim tarzı (model) düzeyinde ve geçiş dönemini bitirmiş toplumlarda, bunlar hâkim ideoloji aracılığı ile hâkim sınıfın emrinde ve bağımsız davranış paftaları olmayan, fakat üretim süreci dışında kaldıkları ölçüde de hâkim ve sömürülen sınıflara katamadığımız bir zümreyi (ara tabaka) oluştururlar. Hâlbuki, geçiş dönemi toplumlarında, geçici bir süre için de olsa hâkim ideolojiyi taşıdıkları (daha doğrusu taşıdıkları ideolojiyi devlete el koyarak hâkim ideoloji haline getirebildikleri) ölçüde bir sınıf niteliğini kazanırlar: üretim sürecinin dışında kalmalarına rağmen; devlet aygıtı aracılığı ile öteki sınıfların üstünde bir hâkimiyet kurabilmeleri sayesinde. Bence çok önemli olan bu ayırma daha ileride tekrar değineceğim.

⁸ Aydınların aynı şekilde bir kapitalizm-sonrası üretim tarzının (sosyalizm) ideolojisini taşımaları ve bunun sonuçları, çok ilginç olmakla beraber, konumuz dışındadır.

⁹ Bu olaya, demokratik olmayan yanını vurgulamak ve burjuva demokratik devriminden ayırt etmek için «burjuva devrimi» diyeceğim.

¹⁰ Bak. K. Boratav, «Tarımda üretim ilişkileri», P.D.A., Ocak 1970, sayı 1-15, s. 177-217. K. Boratav'ın gerek bu ve gerek Türkiye ile ilgili başka çalışmaları aşağıdaki analiz oluşmasına büyük ölçüde katkıda bulundular. Boratav'ın yazdıkları olmasa idi sanırım bu yazıyı yazmak bile aklımdan geçmezdi.

¹¹ Bu teorik örnekten —ki bize tarihî maddeciliğin içsel mantığını anlamamızda da yararlı olabilir— küçük üreticiliğin her zaman ve her toplumda tabii üretim ilişkisi olduğu sonucu çıkartılmamalıdır. Coğrafi şartlar (dağlık bölge) ve çevre toplumlarının belirli bir politik kümelenmesi içindeki denge, marjdaki toplumda kısmen de olsa istikrarlı bir küçük üreticiliğe imkân tanıyabilir (örneğin ortaçağ sonu İsviçresi). Ayrıca kendi içsel dinamiği ile de küçük üreticiliğin, örneğin kapitalist üretim tarzına dönüşmesi mümkündür; fakat bu son öge «tabii» üretim ilişkisi dememiz için yetersizdir: feodalite de kendi içsel dinamiği ile kapitalizme dönüşebilmektedir. Bu ne-

denlerle, ben küçük üreticilik ya da küçük meta üretimine *üretim ilişkisi* demekle yetineceğim.

¹² Kapital'deki farklı soyutlama düzeylerinin eklenmesi çok önemli bir konu olmakla beraber, kapitalist üretim tarzı sorunlarına dâhil oldukları için analizimizin dışında kalıyor. Ancak, bunun, özellikle değerlerin fiyatlara dönüşümünü anlamamızda çok dikkatle irdelenmesi gereken bir husus olduğuna dikkati çekmek istiyorum.

¹³ Burada çok önemli bir noktayı belirtmekte yarar var: söylenen, feodal (ya da başka) bir üretim tarzı sömürüsünden kapitalist sömürüye geçişte *mutlaka* küçük meta üretiminin yaygın olduğu bir dönemden geçmek zorunluluğu değildir. Tam tersine, bu geçiş doğrudan olabilir. Ancak, küçük meta üretiminin yaygın olması mutlaka bu geçiş döneminde olduğumuza gösterir. Az ileride, bu ilişkinin belirleyiciliği üstünde dururken bu husus daha iyi belirecek sanıyorum.

¹⁴ Kuzey Amerika da dahil edilebilir.

¹⁵ Küçük meta üretiminin yaygın ve belirleyici üretim ilişkisi olduğu ülkeler açısından bizzat kapitalizme geçiş döneminin iki alt-döneme bölünmesi mümkün gibi geliyor bana. Bunlardan ilki, emperyalizmin kapitalizmi geliştirmeksizin geleneksel toplumu çözdüğü ve yerine (küçük) meta ilişkilerinin oluştuğu dönemdir; bu döneme bu ülkeler açısından *kapitalizmin prehistoryası* da diyebiliriz. İkinci dönem ise, küçük meta ilişkilerinden kapitalizmin çıkışı dönemidir. Bu iki dönem kısmen zaman içinde kesişmeler de, sanırım «burjuva devrimi» (bak. I.A., dipnot 9) kopuş noktası olarak alınabilir. Küçük meta üretimini yaygın ilişki almakla bu prehistoryayı da kendiliğinden analizimizin dışında tuttuğumuza dikkati çekelim.

¹⁶ Yeterli koşullar gene bir dizi somut belirlenmenin sonucudur. Örneğin bugünkü Bengladeş'te küçük üreticiliğin yaygın olması, İngiliz sömürgesi iken bu bölgede toprağın Hindu dinine mensup çok az kişiye ait olması ve Hindistan'la Pakistan ayrılınca, Doğu Pakistan'daki Hindu toprak sahiplerinin de Hindistan'a kaçması sonucu toprağın Müslüman halka dağıtılması ile ortaya çıkmıştır. Bu konuda, Türkiye'ye de çok benzeyen bir yapının ilginç bir analizi için, bak. R. Nations, «The Economic Structure of Pakistan: Class and Colony», *New Left Review*, Temmuz-Ağustos 1971, sayı 68, s. 3-26. İstiklâl savaşı sonrası «Mübadelesinin» ve Doğu'da Ermeni kıyımının Türkiye açısından benzer etkileri olabilir, fakat bu konuda yapılmış araştırmalardan haberim yok.

¹⁷ Bu ayırmadan, küçük üreticilik içinde meta üretiminin ne ölçüde yaygınlaştığının ölçütü olarak pazarlanan ürün/toplam ürün oranını kullanabileceğimizi ortaya çıkıyor.

¹⁸ Basit (ve küçük) meta üretiminde meta fiyatlarının emek-değerlerine oranlı olabilmesi için kesimler-arası *akışkanlığın* —seyyaliyet— gerekli olduğunu görüyoruz. Kesimlerarası akışkanlığın varolmaması halinde (örneğin kast sistemi ya da dış ticarete kapalı bir toplumda coğrafi koşulların temin ettiği monopoller), meta fiyatlarının emek-değerleri ile hiçbir ilişkisi olamayacağı da açıktır.

¹⁹ Bu mübadele toplumsal kuruluşun içinde olabile-

¹ Burada verilen üretim tarzı tanımı, daha geleneksel diyebileceğimiz ve üretim tarzı kavramına sadece üretimle doğrudan bağıntılı ilişkileri sokan tanımdan farklıdır. Örneğin S. Divitçioğlu'nun «Mark-

ceği gibi o toplum ile başka toplumlar arasında da olabilir (dış ticaret). Nitekim, çok eski çağlardan beri özellikle doğal koşulların zorladığı bir toplumlar arası işbölümü sonucu bu tür mübadelelerin var olduğunu biliyoruz.

²⁰ Bu konuyla ilgili olarak, bak. G. Kay, «Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis» (Macmillan, Londra 1975), s. 63-72. Ayrıca, Lenin, «Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi» (Sol yayımları, Ankara 1975), s. 317 ve devamı, tüccar sermayesinin iyi anlaşılması için çok yararlı olabilir.

²¹ Bazı tüccarların metaların taşınmasına (ulaşım), kimilerinin ise basit bazı işlemlere tabi tutulmasına ya da paketlenmesine girişmeleri yukarıdaki vargıyı değiştirmez: tüccarın temel işlevi metaların mübadele edilmesidir, öbür işlevleri tüccarın tüccar olarak değil de kapitalist olarak giriştiği faaliyetlerdir.

²² Şöyle diyor Marx: «Madem ki tüccar sermayesinin hareketi P-M-P'dir, tüccarın kârı, ilkin, sadece dolaşım sürecinde, yani alıp-satma faaliyetlerinde, ikinci olarak satma eyleminde gerçekleşen bir şeydir. Şu halde, yabancılaşma ile elde edilmiş kârdır (profit upon alienation). Prima facie, ürünler değerinde satıldıkları sürece salt ve bağımsız bir ticarî kâr imkânı gözüktür. Ucuz alıp pahalı satmak ticaretin kuralıdır. Yani, eşdeğerlerin mübadelesi değil. Değer kavramı, çeşitli metaların hepsi değer, yani para oldukları ölçüde ticarî kâr kavramının kapsamına girer. Nitelik açısından, bütün metalar toplumsal emeğin ifadeleridir. Ancak, bunlar, eşit büyüklükte değerler değildir. Önceleri ürünlerin mübadele edildikleri nicesel oranlar nisbeten keyfidir (arbitrary). Ürünler mübadele edilebilir oldukları ölçüde meta şeklini alırlar; yani bir üçüncü şeyin ifadesi olurlar. Süregelen mübadele ve mübadele amacıyla düzenlenen yeniden-üretim bu keyfiliği giderek azaltır. Fakat, başında üretici ve tüketici için değil, ama parasal fiyatları karşılaştırıp aradaki farkı cebine atan araçları, tüccar için. Tüccar, kendi davranışları ile eşdeğerliği temin eder». *Kapital*, cilt 3, (Foreign Languages Publishing House, Moskova 1962) s. 324. Bu bölümün müsveddesi sandığı bir paragraf da, az çok aynı ifadelerin kullanıldığı «Grundrisse» (Penguin Books, Middlesex 1973), s. 856'da bulunabilir.

²³ Doğal olarak üreticiler ürünlerinin bir kısmını kendileri tüketeceklerdir; bu oranın önemsiz olduğunu varsayıyoruz.

²⁴ Nitekim, az gelişmiş ülkelerde tarım ürünleri arzının fiyat esneklikleri ile ilgili çalışmalar yapan iktisatçılar, toplam tarım arzının fiyat elâstikliğinin çok düşük olmasına karşın, tek tek maların nisbi fiyat elâstikliklerinin çok yüksek olduğunu saptamışlardır. Eşitsiz mübadele için söylediklerimiz, tarım kesiminde sömürü olayını iç ticaret hadlerindeki değişmelerle açıklamaya çalışmanın da yetersiz olduğunu gösteriyor. İç ticaret haddi trendi, sömürü haddindeki değişme hakkında bize bir fikir verebilir (verim artışlarının etkilerini indirdiğimiz takdirde), fakat sömürünün mutlak değerini hiçbir zaman göstermez.

²⁵ Örneğin Boratav (adı geçen eser) bu şekilde bir açıklamaya gidiyor. Lenin de (adı geçen eser), analizini büyük ölçüde teknik bir işbölümü içinde tüccarın pazarlama işlevine dayandırdığından benzer sonuçlara varıyor.

²⁶ K. Boratav, «Küçük üreticilikte bölüşüm kategorileri», *S.B.F. Dergisi*, Aralık 1972, makalesinde, bunu hissetmiş olmalı ki «uzun dönemde, küçük üretici gelirini, üreticinin yeniden üretim giderlerinden (zorunlu tüketiminden) oluşan (ve «işgücünün değeri» gibi kültürel-tarihi bir trendi içermekle birlikte bağımsız olarak tanımlanabilen) bir düzeyde belirleyen bir ekonomik mekanizma var mıdır?» diye sormaktadır (s. 235, italikler Boratav'ın). Metaların nicesel ve nitesele yanlarını ayırdedince bu mekanizma, kanımca, kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

²⁷ Marx'ın ücretli-emek için söylediklerini biraz değiştirirsek, şu ifadeyi elde ederiz: «sürecin sonunda küçük üretici kendini yeniden üretir, tüccar da servetini biriktirir». Bak. *Kapital*, cilt 1, s. 282. (The Modern Library, New York 1906).

²⁸ Hâkim sınıflar koalisyonuna bir de «bürokrasi» sözcüğünün eklenmesi (eklektik bir tutumla) sorunu daha da karmaşıklaştırmaktan başka bir işe yaramaz.

²⁹ Üretim (ve dolaşım) sürecinde nesnel yeri olan sınıflar için de bu yöntemle hatalı değerlendirmeler yapmak mümkün. Örneğin daha önce din hakkında söylediklerimizi hatırlamakta yarar var.

³⁰ Burada bir örnek vermek istiyorum: 19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere. 19. yüzyıl başında, İngiltere'de devletin tarım (gıda) ürünleri ithaline koyduğu kısıtlamalar (Corn Laws), toprak rantlarını yükseltirken kârların düşmesine sebep oluyor, yani, millî ekonomi için çok yararlı gibi gözükken bir ithalât politikası aslında toprak sahiplerine (aristokrasi) kapitalist sınıftan bir artak transferini gerçekleştiriyordu. Bu durumda, üretim ve dolaşım sürecini kendi menfaatlerine işletebildiklerinden, aristokrasinin hâlâ hâkim sınıf olma niteliğini koruduğu açıktır. 1830 ve sonraları, buğday ithal yasalarının kaldırılması ise emek-gücünün yeniden-üretim maliyetini düşürerek kârları yükselttiği (ve toprak rantlarını düşürdüğü) için, kapitalist ilişkilerin kesinlikle hâkim ilişki olduğu dönemin başlangıcıdır. Burada iki noktaya dikkati çekmek istiyorum: birincisi, bu iki dönem arasında İngiliz yönetici kadrosunun sınıf kökenlerinde belirgin bir değişikliğin olmaması; ikincisi ise, bu dönüşümde temel aracın, İngiliz kapitalizminin buğday ithalât yasalarının millî ekonomiye zararlı olduğu şeklinde ürettiği teori (Ricardo iktisadı), yani ideoloji olmasıdır.

³¹ Büyük çiftçilerin üstünde fazla durmuyorum; bunları kolaylıkla tarım kapitalistleri olarak kabul edebiliriz. Ortakçılık daha karışık bir ilişki: hem feodal öğeler taşıyor (toprak sahibi ile toprağı işleyen arasında geleneksel bağımlılık ilişkileri), hem de piyasaya yönelik olduğu ölçüde kapitalist öğeler. Ancak, her ikisi de, artık-değeri tarımsal üretim sürecinde (dolaşım sürecinde değil) elde ettiklerinden sınıfsal menfaatleri özdeş olacaktır. Ayrıca, ortakçılığa feodalite-malikane sistemi ile kapitalist tarım arasında bir geçiş anı olarak da bakabiliriz.

³² Bu içerikte, «aydınlar» ve «bürokrasi» sözcüklerini eşdeğer görüyorum. Bak. dipnot 7.

³³ Kapitalist toplumlarda «liberal» ideolojinin devlet

Birikim 13/34

aygıtının mümkün olduğu kadar küçük tutulması çabasının altında, devletin (bürokrasi) masraflarının kapitalistlerce ödendiği bilinci yatar.

³⁴ Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan ve Cumhuriyet döneminde lağvedilen âşar vergisi gibi. Bu verginin varlığı, feodalitenin varlığının değil de, yokluğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Osmanlı toplumunda Asya üretim tarzı-feodalite tartışmalarına girmek istemiyorum; gene de feodal oldukları ileri sürülen toprak ağalarının da bu vergiyi ödediklerini hatırlatmakta yarar var.

³⁵ Çok sık yapılan hatalardan biri, dolaylı vergilerde verginin alındığı malın sanayi ürünü olmasına bakılarak, tarım kesiminin vergi ödemediğinin söylenebilmesidir. Açıktır ki, üretken emeğin neredeyse tümünün tarım kesiminde çalıştığı bir toplumda, bütün vergiler, eninde sonunda bu kesime yansıtılacaktır. Ancak, verginin azalması, örneğin küçük üreticinin gelirinin yükselmesi değil, tüccarın sağladığı artak-değerin artması sonucunu doğuracağını unutmamak gerek. Tüccar-bürokrasi çatışmasında tüccarın daima liberal ideolojiye sığınarak dolaylı vergilerin düşürülmesini istemesi doğaldır.

³⁶ Artık-değerdeki sınıf paylarının nasıl hesaplanacağı konusuna burada girmiyorum. Somut bir toplumsal kuruluşun incelenmesi (Türkiye) için bu tür işlemsel kategorileri dikkatle geliştirmek gerek.

³⁷ Kast edilen Marksist ekonomi politiktir. Üçüncü bölümde, emperyalizmi incelerken Marksist dış ticaret teorisinin de bir değerlendirmesini yapacağım için burada ayrıntılara girmek istemiyorum; ancak, bu konunun çok ihmal edildiğini söyleyebiliriz.

³⁸ Analizimiz açısından çok önemli olmamakla beraber, her iki ülkede nisbi fiyatların metaların emek-değerlerine eşit (ya da oranlı) olduğunu varsayabiliriz.

³⁹ Aslında analizin ödemeler bilançosu açısından yapılması, yani, denge fiyatının ödemeler bilançosunun eşitliğini sağlayan fiyat olması düşünülebilir. Salt mal akımları ile sınırlayınca, sermaye hareketlerini ayrıca ele almak imkânı ortaya çıkacağından ben ticaret dengesini tercih ettim.

⁴⁰ Dövizin hakikî değeri £ 1 = 30 TL olsun: eğer, kur £ 1 = 20 TL tesbit edilmişse aşırıdeğerli, £ 1 = 40 TL için düşükdeğerli olur.

⁴¹ Doğal olarak, bu durumda, ithalâtçı tüccar ve bürokrasinin artan fiyatlar (düşen reel gelir) karşısında toplumsal gelir bölüşümündeki paylarını korumak için giriştiği mücadelelerden ve bunların ne ölçüde başarılı olduğundan bahsetmiyoruz. Eğer başarılı ise, bu sınıflar nakti gelirlerini yükselterek reel gelir kaybını önlerler; bu ise ülke içinde enflasyonu arttıracaktır.

dan kısa sürede paranın düşükdeğerli niteliği kaybolur.

⁴² «Dolaşımın toplumsal yeniden-üretimde oynadığı rol önemsizleştirilince, tefecilik güçlenir... Belirli bir ülkede, üretimin büyük kısmı doğal hizmetlerle, yani kullanım-değeri ile sınırlandırılınca, (tefecilik de) o kadar gelişir.» Marx, *Kapital*, cilt 3, s. 596.

⁴³ Nitekim, K. Boratav, piyasa için üretim arttığı ölçüde «tefecî» sömürüsünün arttığını Türk tarımında gözlemiştir (adı geçen makale). Bu tefecilik, Marx'ın anladığı anlamda tefecilikten farklıdır.

⁴⁴ Nominal faiz haddi veri iken, enflasyon hızı ne kadar yüksekse, reel faiz haddi o kadar düşer, hattâ negatif olabilir: yıllık %20 enflasyonda %10 faiz ödeyen borçlu, %10 faiz alıyor demektir.

⁴⁵ Farklı sınıfların üretim güçlerinin gelişmesine olan katkıların, ayrı bir sorunsal olarak dördüncü bölümde inceleyeceğim. Bu nedenle, bu bölümde işin dinamik (üretim güçlerinin gelişmesi) yanına hiç girmedim; ancak devletin kredi yaratması süreci kaçınılmaz olarak bizi yatırım yapan ve yapmayan sınıflar arasında bir ayırma itti.

⁴⁶ Bak. özellikle, K. Boratav, «100 Soruda: Türkiye'de Devletçilik» (Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974).

⁴⁷ Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki, mevcut sanayilerin sosyal demokrat iktidarlarca devletleştirilmesi ile ortaya çıkan sorunsala da hiç girmiyorum.

⁴⁸ Feodaliteden kapitalizme geçen toplumların, bu dönüşümde geç de kalsalar, aradaki farkı süratle kapatılabileceklerini örnek verebiliriz: Almanya ve Japonya. Ayrıca, eğer bu sınıf sanayileşmeye karşı ise, zaten devletçi sanayileşme modeline de karşıdır.

⁴⁹ Üçüncü yol arayan «altın ortaca» bürokrat küçük burjuva radikallerinin idealist dünyalarında her zaman unuttukları şey, bizzat sorunsallarının sınırlarını burjuva ideolojisinin gizmiş olmasıdır.

⁵⁰ Bu kavram bizi bürokrasinin anti-demokratik yapısına götürebilir. Sanıyorum, dipnot (9) da (I.4), demokratik olmayan yanını vurgulayarak «burjuva devriminden» bahsetmem şimdi daha iyi anlaşılacaktır.

⁵¹ Alternatifler âdeta sonsuz denecek kadar çoktur: doğrudan tüketiciye satış yapması halinde de artık-değer sömürülen sınıfların (küçük üretici, işçi, vs.) yeniden-üretim maliyetini ucuzlatarak gene tüccar ve kapitaliste (kısmen de olsa) aktarılmış olur. Aynı şekilde, devlet kesiminin işlediği tarımsal hammaddeler değerinden yukarıda satın alınarak büyük toprak sahiplerinin bu kesimden yararlanmaları mümkündür.

⁵² Kanımca çok önemli olan bu noktayı dördüncü bölümde daha ayrıntılı ele alacağım: devletçiliğin uzun dönemdeki yapısal etkilerinin iktisatçılarca incelenmesi şarttır.

Birikim 13/35